

UOT 165.12

F.A.Quliyev

*Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi məktəbi
fakhraddin.kuliev@mail.ru*

XALQ POEZİYASININ GENEZİSİ VƏ REKURSIYA PRİNSİPİ

Açar sözlər: xalq poeziyası, rekursiya prinsipi, autopoezis, holoqrafiya, təkamül

Məqalədə rekursiya prinsipinin konseptual əsasları, idrak nəzəriyyəsində yeri və xalq poeziyasının təkamül qanunauyğunluqlarının tədqiqindəki metodoloji rolu nəzərdən keçirilmişdir. Rekursiya idrak məsələlərinə bioloq və fizioloq yanaşmalarının – autopoezis və qabaqlayıcı inikas nəzəriyyələrinin əsas prinsipidir. Dünyanın bütöv dərkinə yönəlmiş holoqrafiya prosesləri ilə bütöv insan konsepsiyası arasında genetik əlaqənin əsasında rekursiya ideyası dayanır.

Xalq poeziyasının təkamül tarixi göstərir ki, xalq şeiri formaları rekursiv münasibətlərə uyğun yaranır və bunun sayəsində fraktal strukturu ilə seçilir. Fraktallıq xassəsi xalq poeziyasının yalnız struktur xarakteristikası deyil, eyni zamanda onun ideya-məzmun aspektlərini də əhatə edir.

Rekursiya prinsipi milli mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini ifadə edir, ənənə-varislik-yaradıcılıq triadasının fəaliyyət mexanizminin tədqiqi üçün metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Ф.А.Кулиев

ГЕНЕЗИС НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ И ПРИНЦИП РЕКУРСИИ

Ключевые слова: народная поэзия, принцип рекурсии, аутопоэзис, голография, эволюция

В статье рассматриваются концептуальные основы принципа рекурсии, ее место в теории познания и методологическая роль в исследовании закономерности эволюции народной поэзии. Рекурсия является основным принципом биологического и физиологического подходов к теории познания – теорий аутопоэзиса и опережающего отражения. Идея рекурсии составляет основы генетической связи между голографическими процессами, направленными на целостное познание мира и концепцией целостного человека.

История эволюции народной поэзии показывает, что её стихотворные формы образуются в соответствии с рекурсивными отношениями и благодаря этому отличаются фрактальной структурой. Свойство фрактальности является не только структурной характеристикой народной поэзии, оно также охватывает её идейно-содержательные аспекты.

Принцип рекурсии выражает стадии развития национальной культуры, имеет важное методологическое значение в исследовании механизма функционирования триады традиция-наследственность-творчество.

F.A. Gulyev

THE GENESIS OF FOLK POETRY AND THE PRINCIPLE OF RECURSION

Keywords: *folk poetry, recursion principle, autopoiesis, holography, evolution*

The article examines the conceptual foundations of the principle of recursion, its place in the theory of knowledge and the methodological role in the study of the laws of the evolution of folk poetry.

Recursion is the basic principle of biological and physiological approaches to the theory of knowledge – theories of autopoiesis and anticipatory reflection. The idea of recursion forms the basis of the genetic connection between holographic processes aimed at holistic cognition of the world and the concept of a holistic person.

The history of the evolution of folk poetry shows that its poetic forms are formed in accordance with recursive relations and, due to this, are distinguished by a fractal structure. The property of fractality is not only a structural characteristic of folk poetry, it also encompasses its ideological and substantive aspects.

The principle of recursion expresses the stages of development of national culture, has an important methodological significance in the study of the mechanism of functioning of the triad tradition-heredity-creativity.

Canlı təbiətin təkamül proseslərində dövrülük və təkrarlıq fenomenləri dominant rol oynayır. Təkamül proseslərinin tədqiqində təkrarlığa əsaslanan müxtəlif metodlardan istifadə olunur, bunların arasında rekursiya prinsipi mühüm elmi-metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə rekursiya prinsipinin konseptual əsasları və xalq poeziyasının təkamülü prosesində qnoseoloji rolu nəzərdən keçirilir.

Təkamül və inkişaf proseslərinin iterativliyi və çoxmərhləli təbiəti nəzərə alınaraq dialektikanın qanunları fraktal prinsipi ilə əlaqədə istifadə edilmişdir.

Rekursiya latınca *Recurso* sözündən götürülüb, geriye qaçmaq, tələsmək, yenidən görünmək mənasında işlənir [9, s.634]. Etimologiyasından görüldüyü kimi, rekursiya anlayışının mahiyyəti təkrarı qayıdışlarla özünü yenidən canlandırmaq, öz inkişafını təmin etməkdir.

Rekursiya anlayışı çoxaspektli anlayışdır, riyaziyyatda, fəlsəfədə, psixologiyada, dilçilikdə, proqramlaşdırma və süni intellekt sahəsində geniş istifadə olunur.

Rekursiya vasitəsi ilə obyekt və ya proseslər özlərinin bir hissəsi kimi təyin edilir. Riyaziyyatda rekursiya funksiyaların və ədədi sıraların təyini

metodudur, rekursiv funksiya öz qiymətlərini özünün əvvəlki qiymətləri ilə təyin edir, özünə təkrarı qayıdıqla sonsuz ardıcılıq yarada bilir. Rekursiv proseslər, hesablar fraktal strukturların yaradılmasının əsasını təşkil edir.

Fraktal, özünün oxşarı olan, özünü təkrar edən bir strukturudur və miqyas invariantlığı bu strukturun əsas xassəsidir. Əgər fraktala obyektin modeli kimi baxsaq, onda obyektin inkişaf prosesinin hər bir mərhələsi ümumi prosesin modelini bütövlükdə təkrar edir.

Riyaziyyatda hesablamaları sadələşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş rekursiya ideyası və fraktal strukturlar dərin fəlsəfi məna kəsb edərək idrak proseslərinin də təməl prinsipinə çevrilmişdir.

Rekursiya bir-birinin şərhini üçün nəzərdə tutulmuş çoxsəviyyəli representasiyalar sistemi olaraq ən ümumi idrak formasıdır. Bu baxımdan rekursiya özünüdərk, refleksiv düşüncənin zəruri elementidir.

Kant özünün "Təmiz ağılın tənqidi" əsərində göstərir ki, transsendental kateqorial sintez rekursiv mahiyyət daşıyır. Kant biliklə təcrübənin əlaqəsini ağılın zəruri aprior fəaliyyəti ilə əlaqələndirir, ağılın təcrübə ilə bu əlaqəsini transsendental tədqiqat adlandırır: "Mən o idrakı transsendental adlandırırım ki, ...o predmetlərlə deyil, daha çox predmetlərin dərkinə yönəlmiş idrakımızın növləri ilə məşğul olur..." [11, s.29-30], yəni idrakın tədqiqat obyektini elə idrak özüdür.

Hərəkət varlığının əsas mövcudiyət forması, onun atributudur. Hərəkətin qanunları olaraq Hegelin tezis-antitezis-sintez triadası da rekursiv sxemə əsaslanır: tezis-antitezis-sintez zəncirində istənilən elementdən biri digərinə transformasiya oluna bilər, yəni zəncirin hər bir elementi başlanğıc kimi götürülə bilər.

Rekursiv strukturlar öz-özünün təkrarını yaradan və mürəkkəbləşdirən strukturlardır, öz mahiyyətini özünü təkrarla açır. Rekursiyanın öz strukturunu qurub tamamlama prosesi holoqram (holoqrafiya) prinsipinə ekvivalentdir.

Holoqrafiya fenomeninin gerçəkliyə bütövlük prinsipindən yanaşma məsələsində fundamental rol oynadığını nəzərə alaraq holoqrafiyanı qısaca xarakterizə edək:

Holoqrafiya (yunan sözüdür, holos – tam, grapho – yazıram) tam, bütöv təsvir, canlandırma mənasında işlənir. Hologramda istənilən üç ölçülü xəyali və həqiqi təsviri görmək mümkündür, təsvir orijinaldan fərqlənmir, bu da obyektlərin forma və quruluşu haqqında obyektiv məlumat əldə etməyə imkan verir.

Fəlsəfədə holoqrafiyalaşdırma reallığa bütövlük prinsipindən yanaşmadır və gerçəkliyin obyektlərini daha fundamental bütövün tərəfləri və proyeksiyaları kimi qəbul edir, reallığı fraktal prinsipi ilə öyrənirik.

Təbiətin holoqrafik struktura malik olması artıq məlum faktdır, bitki və orqanizmlər inkişafın ayrı-ayrı səviyələrində öz-özünü fraktal formada təkrar

edir, mədəniyyətdə isə holoqrafiya prinsipi tarixi ənənələrin yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürmə vasitəsi funksiyasını daşıyır. Bu baxımdan holoqram prinsipi təbiətdə və cəmiyyətin tarixi-mədəni inkişafında baş verən proseslərin elmi-fəlsəfi tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Rekursiya prinsipi əsası Maturana tərəfindən qoyulmuş Autopoezisdə – idrak məsələlərinə bioloji yanaşmada da konseptual əhəmiyyət kəsb edir. Maturana idrak nəzəriyyəsində bioloji proseslərin əhəmiyyətini belə ifadə edir: “İdrak bioloji bir fenomendir və yalnız bu şəkildə başa düşülə bilər; və bilik sahəsindəki hər hansı bir epistemoloji intuisiya bu anlayışı tələb edir” [6, s.7].

Autopoezis neyrofizioloji müşahidələrin fəlsəfi ümumiləşdirməsidir. Autopoetik sistemlər o sistemlərdir ki, bu sistemlərdə vəhdət kimi komponentlərin istehsal şəbəkələri qəbul edilir, bunlar (1) qarşılıqlı təsir vasitəsilə rekursiv olaraq şəbəkəni generasiya edir və reallaşdırır (2), öz mövcudluğu fəzasında bu şəbəkələrin sərhədlərini şəbəkənin reallaşdırılmasında iştirak edən elementlər qismində müəyyən edir [4, s.21].

Burada autopoetik sistemlər şəbəkə sistemləri nöqtəyi-nəzərindən təyin edilir, sistemin elementləri də şəbəkədir, bu rekursiv şəbəkələrin interaksiyası daha mürəkkəb şəbəkəni üzvi bütövlük qismində yaradır.

Maturana göstərir ki, idrak prosesi yalnız rəasional-məntiqi metodların məhsulu deyil, bütövlükdə canlı orqanizmlərin həyati fəaliyyətinin məhsuludur. “Canlı sistemlər koqnitiv sistemlərdir və həyat bir proses olaraq idrak prosesidir. Bu ifadə həm sinir sisteminə sahib olan, həm də sahib olmayan bütün orqanizmlər üçün keçərlidir” [10, s.103].

Maturananın baxışları təkamül epistemologiyasının müddəalarına nisbətən daha pragmatik xarakter daşıyır, belə ki, Maturanaya görə, idrak uğurlu həyat fəaliyyəti deməkdir, başqa sözlə, onu əhatə edən mühitin təsirlərinə adekvat reaksiya verməyi bacarmaqdır: “Yaşamaq dərk etmək, canlı varlıq olaraq mövcudluq sahəsində effektiv fəaliyyət deməkdir”.

Autopoezis konsepsiyasında fizioloji və psixoloji amillərin idrak məsələlərinə təsiri önəmli rol oynayır. Bu mənada autopoezis konsepsiyası idrak nəzəriyyəsinə bütöv insan konsepsiyasından yanaşmaya uyğundur. Bundan əlavə Anoxinin funksional sistem nəzəriyyəsinin müddəalarına, xüsusilə qabaqlayıcı inikas nəzəriyyəsinə də yaxındır.

Anoxinə görə, qabaqlayıcı inikas canlı orqanizmlərin təkamülünün əsas qanunudur, insanın təfəkkür fəaliyyətinin dünyanı ümumi inikas etdirən orqanı kimi beyinin formalaşmasında ciddi rol oynamışdır.

Anoxinin fikrincə, dünyanın qabaqlayıcı inikası prinsipi orqanizmin protoplazmatik proseslərində elə strukturların yaradılması və möhkəmləndirilməsi üçün əsas hesab edilə bilər ki, onlar siqnal və müvəqqəti əlaqələr prinsipi sayəsində orqanizmi xarici dünyaya məqsədyönlü şəkildə uyğunlaşdırır [8, s.18-19]. Gerçəkliyin qabaqlayıcı inikası canlı materiyanın

qeyri-üzvi dünyaya məxsus zaman-məkan strukturuna uyğunlaşmasının əsas formasıdır.

Məlumdur ki, insanşünaslıq sahəsində elmlərin diferensiasiyası və analitik metodların inkişafı daha çox insan fəaliyyətinin bütöv və ya mürəkkəb növlərinə sintetik yanaşmalarla sıx bağlıdır. Bütöv insan konsepsiyasının müəlliflərindən biri kimi Ananyev hesab edir ki, psixologiya insan idrakının bütün sahələri arasında əlaqə vasitəsi, təbiət elmləri və ictimai elmlərin müxtəlif sahələrini insan haqqında yeni sintetik elmdə birləşdirən bir vasitədir, ancaq bu elmlərin sonrakı ixtisaslaşmaları ilə müşayiət olunan inteqrasiyası ilk növbədə insan haqqında fəlsəfi təlimin inkişafı ilə müəyyən edilir [7, s.10]. Elmlərin inteqrasiyasında kreativ refleksiya ilə yanaşı, rekursiya prinsipi də mühüm rol oynayır.

Beləliklə, autopoezis, qabaqlayıcı inikas və bütöv insan konsepsiyaları rekursiya prinsipinin elmi əhəmiyyəti və universallığını təsbit edir. Bu baxımdan xalq poeziyasının təkamülündə rekursiya ideyasının özünü daha qabarıq şəkildə təcəssüm etdirməsi təbiidir [3, s.107].

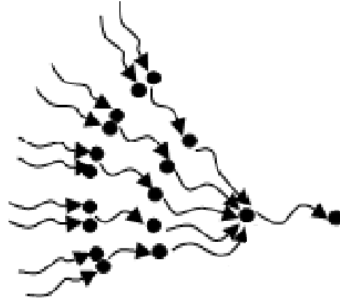
Xalq şeiri formalarının təkamül mexanizmini izlədikdə məlum olur ki, bu təkamül prosesinin əsasını rekursiya prinsipi təşkil edir: xalq şeiri formalarında mərkəz və onun ətrafı mikrostrukturu ierarxiyanın müxtəlif səviyyələrində təkrarlanır. Bu mexanizmi qoşayarpaq müxəmməsin bir bəndinin topoloji strukturunda görmək mümkündür.

Yeni cahan, gözəl zaman keçim sözün sağına mən,
Baxsın gözüm, şeir yazım bu gözəl otağına mən,
Xoş həyatlı, xoş büsatlı, bu qurğu qurmağına mən,
Gəl, saz çalım, bir şux salım qızıl güllü bağına mən,
Cüt oturaq, məclis quraq, əhli damaq, ağrın alım! [1, s.214]

Qoşayarpaq müxəmməsin misrasının strukturu üç səviyyəli attraktor sistemindən ibarətdir: birinci səviyyədə daxili qafiyələr, ikinci səviyyədə misra qafiyələri (rədifdən əvvəl gəlir), üçüncü səviyyədə misranın rədifi yerləşir (Şəkil 1). Bu struktura bəndin sonunda müxəmməsin rədifi əlavə olunur. Beləliklə, bəndin topoloji strukturu dörd səviyyəli attraktor sistemindən ibarət olur, qafiyələr köməkçi, rədif əsas attraktordur (Şəkil 2).

Şəkil 1. Qoşayarpaq müxəmməsin misrasının topoloji strukturu

Şəkil 2. Qoşayarpaq müxəmməs bəndinin topoloji strukturu

Nəzərdən keçirilən bəndin topoloji strukturunu sektor formasında təsvir etmək olar: misra qafiyələri və daxili qafiyələr mərkəzi misraların rədifli olan konsentrik çəvrələrin qövsləri boyunca yerləşir. Konsentrik çəvrələr fraktal strukturun ən sadə nümunələridir. Beləliklə, müxəmməsin strukturunda kiçikdə böyüyün təkrarı, fraktal prinsipinin əsas tələbi tam ödənilir, misra bəndin, bənd isə bütövlükdə şeirin strukturunu təkrar edir. Struktur və funksiya arasındakı dialektik əlaqə fraktal xassələrinin poetik fikirlərə də keçidini təmin edir. Belə ki, hər bir bitkin şeirin leytmotivi alt motivlər səviyyəsində müxtəlif aspektlərdə şərh olunur, bunun nəticəsində oxucu aparıcı motivin təfsilatına varmağa və onu daha dərinəndən anlamağa müvəffəq olur.

İdrak metodu baxımından kreativ rekursiya yaradıcılıq prosesinin özünə yaradıcı münasibət formasında tədqiqat metodudur, yaradıcılıqda yeni konseptual ideyaların axtarışı və tətbiqidir. Bu axtarış prosesində effektiv vasitələrin biri interpretasiyadır. Interpretasiya düşüncənin təməl əməliyyatıdır, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində intellektual fəaliyyətin təzahürünü mənalandırır, eyni zamanda hər hansı bir kommunikasiya prosesinin əsasını təşkil edir, bu kommunikasiyada elmi və bədii əsərlərin şərh tələb olunur. Interpretasiya müxtəlif mətnlərin şərhində və anlaşılmasında bir tədqiqat üsulu olaraq öz başlanğıcını antik hermenevtikadan götürür.

Kreativ rekursiyanın addımları ənənə-varislik-yaradıcılıq triadasını ehtiva edir. Ənənə mədəniyyətin inkişaf dinamikasının vacib atributudur, milli-mənəvi dəyərləri mənimsəmək və onun bazasında inkişaf etməkdir, mədəniyyətin varislik formasıdır. Varislik inkişafın müxtəlif mərhələləri arasında qanunauyğun əlaqəni ifadə edən fəlsəfi kateqoriyadır və inkişaf prosesinin mexanizmlərini üzə çıxarır. İnkari inkar qanunu inkişafın irəliləmə istiqamətini, varisliyini, dövrü xarakterini, inkişafın spiralvariliyini göstərir, yəni aşağı mərhələnin bəzi xüsusiyyətləri sonrakı yüksək mərhələdə təkrar olunur. Varislik inkişafın irəliyə istiqamətini göstərən zəruri, qanunauyğun hadisədir, ilkin və sonrakı vəziyyətlər, strukturlar, maddi və mənəvi reallığın

özünü inkişaf etdirmə dərəcələri arasında universal sabit əlaqələri ifadə edir, təbiət, cəmiyyət hadisələrini və idrak proseslərini əhatə edir. Ənənənin varislik prinsipləri ilə davam və inkişaf etdirilməsi milli irsə yeni şəraitin tələblərini nəzərə almaqla yaradıcı münasibət tələb edir. Yaradıcılıq yəninin yaradılması baxımından konstruktiv bir fəaliyyətdir, kəşf və ixtira formalarında mövcud olur, təmənnəsizlik, insanın və bəşəriyyətin ehtiyaclarına, ideal və məqsədlərinə uyğunluq kimi atriburları ilə xarakterizə olunur [2, s.92-95].

Şifahi xalq poeziyasında ənənəvi olaraq ustad bir sənətkarın şeirinə həmin rədif üstündə zaman-zaman nəzirələr yazılır. Əslində bu nəzirələr aşıq poeziyasının mahiyyətinə dövrün mövcud baxışlarının ifadəsidir, eyni bir mövzu haqqında mövcud zamanda formalaşmış poetik fikirlərdir. Beləliklə, konkret bir mövzuya hər bir qayıdış poetik yaradıcılığın inkişaf dinamikasını təcəssüm etdirir, sənətkarlar arasındakı diskurs nəticəsində baxılan mövzuya yeni interpretasiyalar verilir.

Məhz bu amillər rekursiyanın, ümumiyyətlə milli mədəniyyətin genezisindəki metodoloji əhəmiyyətinin mühüm rolunu əsaslandıran amillərdir.

Tədqiqatın nəticələri olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Rekursiya ümumi təkamül və inkişaf konsepsiyasının əsas prinsiplərindən biridir, iterasiya və təkrarlıq rekursiyanın zəruri elementləridir, təkamül və inkişafın ayrı-ayrı mərhələlərini ifadə edir.

Rekursiya prinsipi qnoseoloji baxımdan gerçəkliyin ümumi idrak metodudur, milli mədəniyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarının, ənənə-varislik-yaradıcılıq triadasının fəaliyyət mexanizminin tədqiqi üçün metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bozalqanlı Aşıq Hüseyn*. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., 2015, 216 s.
2. *Quliyev F.* Azərbaycan xalq poeziyasında ənənə, varislik və yaradıcılıq məsələləri // Fənlərarası tədqiqatlar və epistemalogiyanın problemləri, Bakı: Adiloğlu, 2019, s.91-105
3. *Quliyev F.* Türk xalq şeiri strukturunun planetarlığı haqqında // *Metafizika*, №1, Bakı, 2018, s.102-115
4. *Maturana H.* Autopoiesis // *Autopoiesis: A theory of living organization*. New York: North Holland, 1981, pp 21-33
5. *Maturana H.* Biology of language: The epistemology of reality, in Miller, George A., and Elizabeth Lenneberg (eds.) // *Psychology and Biology of Language and Thought: Essays in Honor of Eric Lenneberg*, New York: Academic Press, 1978, pp.27-63
6. *Maturana, H. and Francisco V.*, *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living* // *Boston Studies in the Philosophy of Science* [Cohen, Robert S.,

- and Marx W. Wartofsky (eds.)], Vol. 42, Dordrecht: D. Reidel Publishing Co., 1980. pp.2-58
7. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. СПб.: Питер, 2001, 288 с.
  8. *Анохин П.К.* Философские аспекты теории функциональной системы. Избранные труды. М.: Наука, 1978, 399 с.
  9. *Дворецкий И.Х.* Латинско-русский словарь. М.: Русский язык, 1986, 840 с.
  10. *Матурана У.* Биология познания // Язык и интеллект. М.: Изд. группа «Прогресс», 1995, с. 95-142
  11. *Нарский И.С.* Иммануил Кант. М.: Мысль, 1976, 208 с.

Redaksiyaya daxil olub 27.01.2021